

СТРУКТУРОТВІРНІ ТА СЕМІОТИЧНІ АСПЕКТИ МОТИВУ ДВІЙНИЦТВА В ПРОЗОВОМУ ТВОРІ

Анотація. Стаття присвячена аналізу структуротвірних і семіотичних аспектів мотиву двійництва в прозовому творі. У дослідженні розглядаються внутрішні жанрові можливості, які містить новела як мала епічна форма, та вияви позажанрових зв'язків.

Ключові слова: структура, мотив, двійництво, проза, вставна новела.

Аннотация. Статья посвящена анализу структурообразующих и семиотических мотивов двойничества в прозаическом произведении. В исследовании рассматриваются внутренние жанровые возможности, которые содержит новелла как малая эпическая форма, и проявления внежанровых связей.

Ключевые слова: структура, мотив, двойничество, проза, вставная новелла.

Summary. The article deals with the analysis of creative structural and semiotic aspects of duality in prose work. Intrageneric possibilities of short story as a small epic form and result of non-genre recitations are examined in the investigation.

Key words: structure, motive, duality, prose, inserted short story.

Роль персонажів-двійників привертала увагу дослідників у різні часи, адже художній матеріал рясніє такими парними образами: усна народна творчість різних країн, драматургія античності, п'єси В. Шекспіра, твори О. де Бальзака, М. Гоголя, Ф. Достоевського та інших письменників. "А в масовій культурі, – констатують дослідниці С. Агранович й І. Саморукова, – від близнюків-двійників просто нікуди подітися" [2, с. 5]. Ц. Тодоров зауважує, що "коли обрамлена розповідь схожа на розповідь, в яку вона обрамлена, а отже, частина схожа на ціле, або, говорячи словами Новаліса, коли ми знаходимо "зменшений образ великого світу», ми маємо справу з типом оповіді, що нині звучить "сходження в безодню" [16, с. 117]. Прикметою такого "сходження" є численні повтори й роздвоювання. Дослідник І. Смирнов наголошує, що будь-який літературний твір поділяє зображену реальність на протилежні ціннісні сфери, тому ідея зворотності метаморфозів зумовила дзеркальну організацію художнього світу [14, с. 146]. Зокрема, експлікація цього принципу спостерігається в поезиці А. Ахматової: "Герой був функцією цього зворотного зв'язку, відображався одночасно в двох дзеркалах (а не в одному, як у романтичному мистецтві), можливість ознак героя інверсувалася двічі" [14, с. 147]. І. Смирнов виокремлює двійника антисиметричного типу й додаткового двійника, антисиметричного першому. Так, за спостереженням дослідника, в романі "Дар" В. Набокова змальовано батька героя (досвід, справжній авторитет) і Чернишевського (абстрактне мислення, хибний авторитет), якому Годунов-Чердинцев присвячує спеціальний твір. Аналогічну семантичну побудову має роман М. Булгакова "Майстер і Маргарита". [14, с. 147]. У роботі М. Римаря "Поетика роману" двійництво виступає як один зі способів розкриття образу героя в розгортанні сюжетно-композиційної організації твору. Відношення між героєм і його двійником, на думку автора, існують не стільки в часі, скільки у просторі художнього розгортання композиції. Дослідник подав типо-

логічну характеристику персонажів-посередників, у яких стикаються протилежні світи [12, с. 107 – 124].

У пошуках типологічних сходжень двійників-тотемів, двійників-трікстерів у літературах різних народів дослідники звернулися до архетипної моделі двійника, що засвідчують, зокрема, роботи Є. Мелетинського й О. Фрейденберг. Через поширені в фольклорних, а, отже, й у літературних казках образи близнюків вставний текст співвідноситься з основним, причому у вкрапленні внутрішній стан героїв відтворено з виключним драматизмом. М. Бахтін говорить про двійника, якому належить місія розвінчування, що вписується в парадигму карнавальної літератури. С. Агранович і І. Саморукова звернули увагу на важливе зауваження М. Бахтіна, яке значно поглиблює позірно прозорий мотив двійництва у структурі художнього тексту, адже "двійництво в Бахтіна не формальний прийом, а дещо, що має відношення до контакту свідомостей-світів" [2, с. 60]. Вони виокремлюють три типи двійництва: двійники-антагоністи, карнавальні пари й близнюки, названі "російським типом" [2, с. 11], а також звертають увагу на дискусійну роботу А. Панченка "Русская культура в канун петровских реформ», де зацентровано саме російський феномен двійництва як національну міфологеми не лише Ф. Достоевського, а й М. Гоголя. Генеза цієї міфологеми, на думку автора, безпосередньо детермінована подіями з історії Росії. Мають рацію С. Агранович і І. Саморукова, коли на протигагу суспільно детермінованого трактування А. Панченка, пропонують таку дефініцію: "Двійництво в широкому сенсі – це мовна структура, де образ людини корегується одним з історичних варіантів бінарної моделі світу" [2, с. 9]. Звернімо увагу на твердження дослідниць, суголосне запропонованому в статті підходу: "Не можна обмежуватися лише "верхніми" шарами: фабулою та системою персонажів. Необхідно дослідити, як двійництво впливає, наприклад, на суб'єкту організацію письма, його стиль" [2, с. 10].

Мотив двійництва як предмет наукових рефлексій над творами українських і зарубіжних пись-

менників обрали Г. Горенок, І. Жеребкіна, С. Жеребкін, С. Мурадханян, Л. Петренко, С. Підпригора, Н. Полулях, І. Юрова, а також інші дослідники. Попри солідну літературну історію та потужний корпус літературознавчих робіт цей аспект залишає простір для міркувань і дискусій.

Метою пропонованої розвідки є аналіз структуротвірних можливостей і семантичного наповнення мотиву двійництва в новелістичних конструктах художньої прози. Зупиняємося тільки на найяскравіших, з нашої точки зору, зразках вставних новел, що дозволяють говорити про характер цього явища та його специфіку.

Класичним зразком вставної новели вважається "Повість про капітана Копейкіна". Уведений в епічну оповідь "Мертвих душ" (1842) М. Гоголя твір, традиційно привертає увагу дослідників. Цей текст в аспекті функціонально-оповідних особливостей повторює функції вставних оповідей з епічних творів, адже в основі композиції "Мертвих душ" лежить засіб множинності вставної історії. У листах до П. Плетньова, О. Никитенка, М. Прокоповича М. Гоголь боляче реагує на претензії щодо дозволу публікації "Повісті про капітана Копейкіна», навіть впадає у розпач [6, с. 37]. Цей епізод «Повісті...», за переконанням самого автора, необхідний не для зв'язку подій, а для того, щоб на мить відволікти читача, аби одне враження змінили іншим, і хто в душі художник, той зрозуміє, що без нього лишається велика прогалина [6, с. 37]. Очікуючи на рішення цензурного комітету після повторного прочитання тексту, письменник висловлює свої побоювання в листі до М. Прокоповича від 15 квітня 1842 р.: "Я боюся, щоб не затяглося, і без Копейкіна я не можу і подумати випустити рукопис" [6, с. 38]. Ю. Лотман простежує зв'язок вставної новели з усім художнім світом поеми М. Гоголя, розглядає витoki сюжету й акцентує на двійництві. Чичиков – це персонаж, який знецінив усі попередні романтичні образи, проєктовані літературною традицією: романтичний герой світського плану (пушкінський денді), романтичний розбійник, демонічна особистість, асоційована з Наполеоном, антихрист [9, с. 247 – 248]. Привертають увагу відповідні антропонімічні конотації, важливі для висвітлення паралелей Чичиков / Копейкін. "Не випадково прізвище Копейкіна, – зауважує Ю. Лотман, – мимоволі асоціюється з основним гаслом його життя: "Накопичуй копійку". Гімн копійці – єдиний рідний спадок Чичикова" [9, с. 249].

Поема про Великого інквізитора в структурі роману Ф. Достоевського "Брати Карамазови" – своєрідний текст-двійник, що визначає ключові знаки основного тексту, вказує на його загальний зміст. До цієї складової роману зверталися Р. Белнеп, М. Джоунс, Г. Гуменова, В. Зарва, Н. Свитенко, а також інші науковці. Угорський літературознавець З. Хайнаді, досліджуючи російський роман XIX ст., наголошує: "У центрі фабульної структури "Братів Карамазових" пере-

буває батьковбивство. У фокусі ідейної проблематики роману перебуває легенда про великого інквізитора. Навіть убивство в легенді отримує своє філософсько-релігійне пояснення. Композиційні нитки сходяться в цей ідейний центр і розходяться від нього" [17, с. 222 – 223].

Модерну варіацію мотиву двійництва репрезентує література XX ст. Наприклад, особливої мотивації, що виправдовує функціонування "текстів у текстах», набувають вставні елементи в романі В. Домонтовича "Дівчина з ведмедиком" (1928). Чинником, що сприяє кристалізації змісту, є вставна новелістична історія, присвячена Макіавеллі. Відносність етичних принципів у світобаченні Зини постає й логічним продовженням пояснення вчинку Буцького та переплітається з аргументацією співіснування любові, жорстокості й милосердя. "Саме для цього в композицію роману введені дещо чужородні, здавалося б, лінії. Розповідь про вбивство Буцьким своєї дружини пришта до основного сюжету білими нитками, без жодних спроб ті нитки від читача приховати», – зацентровує літературознавець В. Агеева [1, с. 13–14]. В останній записці Зини Тихменевої Варецькому виразно узагальнено сутність етико-філософського, психологічного конфлікту: "Ми шукали неправдоподібних істин. І ми не нашли їх. Життя зламало нас. Нічого не лишилося від надій. Я гину. А ви – я ненавиджу вас" [8, с. 175]. Дослідниця М. Гірняк зауважує: "Двійник – віддзеркалене відображення персонажа, яке дає привід для діалогу із собою, з Іншим собою. Людина, яка не має сталості, не є тотожною собі, адже кожна її маска, кожне її відображення містять щось автентичне, а щось чуже, не притаманне цій особі, щось таке, що існує лише для іншого. Внутрішні суперечності людини зумовлюють розщепленість її свідомості, яка змушує особу розмовляти зі своїм alter ego" [5, с. 142].

На відміну від В. Домонтовича, Є. Плужник у романі "Недуга" пропонує традиційні способи організації художнього матеріалу. Новела мопассанівського типу постає одним із композиційних чинників у тексті роману, де через вторинну нарацію увиразнюється головний сюжетний мотив кохання пролетарія Орловця та співачки Завадської. Прийом дзеркальної композиції реалізується завдяки розгортанню мотиву двійника: "Цього вечора зміряв Іван Семенович усю глибину свого падіння: в безглуздіх п'янички Сичова повісті, мов у кривому дзеркалі, бачив він руїну свого життя" [11, с. 168].

Класична традиція закріпила трактування персонажів вставних новел як вияв дзеркального відображення психологічної характеристики, дій, вчинків, обставин, у яких перебуває персонаж-двійник в основній оповіді. Аналогії стали поширеним прийомом організації художнього матеріалу. Наприклад, серед розділів роману В. Малика "Князь Кий" (1982) вирізняється глава "Слово про короля Божа», що має ознаки вставної новели. У творі йдеться про події середини першого тисячо-

ліття, коли після роздроблення держави гунів, очолюваної Аттілою, епіцентр боротьби перемісися на території східних слов'ян. Аналізуючи попередні поразки, легендарний Кий подумки звертається до часів правителя Божа, шукає паралелей із сьогоденням: "Все змішалось в його розбурканій уяві, все стучало в серце..." [10, с. 28]. Подальший розділ "Слово про короля Божа" змальовує мужнього й мудрого правителя гунів і розповідає про його трагічну загибель. Нічний степовий пейзаж, що увиразнює психологічний стан розгубленого Кия, постає тут сюжетно-композиційним обрамленням, яке виокремлює чи то видіння, чи вияв фантазії героя.

Сучасна письменниця Г. Тарасюк у романі "Між пеклом і раєм" (2005) створила образ справжнього героя нашого часу – кінорежисера Мирона Волинця, який через сумніви, перешкоди, розчарування намагається творити високе національне мистецтво. Духовним двійником Мирона постає в романі-гіпотезі (а саме так авторка означила жанр твору) засновник Києво-Печерської Лаври Святий Антоній, відомий як Антоній Печерський [15].

"Ансамблева" структура твору, яка передбачає майстерне поєднання різних композиційних частин, різноманітних жанрово-стильових планів, ґрунтується, у тому числі, і на мотиві двійництва. За твердженням С. Агранович і І. Саморукова, "двійник присвоює тон голосу персонажа, зобов'язуючи його впізнати себе, свою ідею і своє слово, впізнати автентичного себе, яким він був колись. Так "я" перетворюється в "мого" двійника, "тут" – в "там», "тепер" – в "колись". Інший світ, утворений за допомогою дзеркала, дає змогу знову знайти своє справжнє, колись загублене "я», злитися з ним" [2, с. 142].

Поступове перенесення мотиву двійництва на територію впливу масової культури свідчить про ускладнення образу світу, який не вкладається у схему бінарних опозицій і, за твердженням С. Агранович та І. Саморукової, "розхитує парну модель художнього дослідження людини, пропонує більш складні варіанти співвідношення "я-інший" [2, с. 11]. Таким чином, "двійництво знаходить своє втілення в конкретних моделях мови культури від архаїчного міфу та ритуалу до стереотипів сучасної свідомості, які втілюються в різних дискурсивних практиках, де бінарна картина світу опосередковується ідеологічним, політичним, художнім чи іншим контекстом" [2, с. 9]. Зокрема, мотиви двійництва є структуротвірними в сучасних новелістичних конструктах романів Б. Бойчука "Над сакральним озером" і М. Гримич "Фріда".

В обох романах розгортаються мотиви подвоєння (Ірина-Фріда в М. Гримич; Сіта-Світання, Зосим-Зотц у Б. Бойчука). У творі М. Гримич цей сюжетний мотив синтезує психоаналітичний юнгіанський текст (мотив снів, архетипів «аніма / аніму»), зовнішній сюжетний хід, а також інтермедіальний шар роману (зв'язок із

творчістю Фріди Калло, зокрема, образом її жінки-дерева) [7].

Віднайти свою справжню сутність прагне й героїня роману Б. Бойчука "Над сакральним озером" (2004). "Соколиним поворотом" у творі є священне озеро, адже його води переслідували Зосима у снах як генетична пам'ять про обряд жертвоприношення. На березі озера Зосим уперше побачив невідому жінку, про озеро згадує і Світа, але тільки у "Слові" читач дізнається, що жертвою богів дошу Чакові стала донька Світання й Зотца, втоплена своїм батьком. "Передслово" насичене снами-видіннями, прихованими страхами героя, загадковими твердженнями незнайомої, але такої близької жінки про те, що Зосима завинив перед нею й обов'язково це згадає. Героїня роману Світа вирушає до Мексики, аби підтримати хвору сестру, і залишається там на все літо, шукаючи в музеях і архівах свідчення свого минулого життя. Результати її пошуків і становлять основний зміст "Слова", що структурно є множинною вставною історією. Розв'язка сучасної сюжетної лінії в "Післяслові" має типовий новелістичний характер: герой так і не дочекався повернення реальної жінки Світи, яка обіцяла повернутися, "коли простір і час зійдуться для нас клином», пошуки її оселі виявилися марними: "Щодня я витоптував нову стежку, та заходив на той самий зруб. Я сподівався, що одного дня знайду ту віллу. Мушу знайти. З дня на день я чекав, щоб час і простір зійшлися клином. Я був певний, що одного разу вони зійдуться. Мусять зійтися" [3, с. 228].

Отже, мотив двійництва у творах М. Гримич і Б. Бойчука постає важливим структуротвірним чинником, який впливає на суб'єктну організацію письма, формує стильову палітру. Множинність геміністичних (від лат. "близнята") проєкцій спостерігаємо в постмодерному тексті. Літературознавець О. Бондарева звертає увагу на мінливий і поліваріантний код двійництва: "раз по разі цей код апелює до різних культурологічних протомотивів, відповідно двійник-антагоніст "вислизає" з-під чіткої ідентифікації і цілком у дусі постмодерністської естетики постає новоукладеними "словником», "каталогом», "енциклопедією» кодів іпостасей сучасного "двійника" з їх відповідною претекстовою концептосферою" [4, с. 376].

Багатогранність ліричного персонажа роману В. Слпачука "Осінь за щогоку" (2006), який перебуває на межі розщеплення психіки, розкривається через сни, уявні й написані художні тексти, а також через спілкування з жінками: "Хто я? Китаєць? Метелик? Чи син своєї матері? Хто кому сниться?..

Я – чорне дерево гіллясте. В рожевих птахів хтось стріляв – додолу падають з гілля, а я ніяк не можу впасти. Не можу впасти, ані вмерти... Поль Елюар переконаний, що можна померти від того, що не помираєш. Елюар був поетом. Дивно, що він

дожив до старості, а не заподіяв собі смерть" [13, с. 34].

Поєднання сюжетної лінії головного героя з фрагментами розповідей про його персонажів увиразнюється в частині "Мандрівка на рожевому дирижаблі», де показано взаємини письменника й Коли, Ого й дівчини, Кіра і його дружини Тетяни. Автор пояснює, що Кір – це Ого через кілька років, проте жінки часто плутають художній вимисел з реальністю. Головний герой новели "Потяг над містом" І Ван спостерігає, як віддаляється жінка з потягу, на який він не встиг. У наступних розділах читач знаходить цитати поезій самого автора, згадки про Г. Флобера, М. Павича, М. Басю, визначення віку співрозмовників через порівняння з тривалістю життя М. Лермонтова й А. Рембо. Письменник спалює свій рукопис, знаходить у комп'ютері файл, названий жіночим ім'ям, – одне з перших своїх оповідань, натискає Delete: "Любив книги й жінок. Книги – трохи більше. За книги я платив. Я їх хотів. Жінки ж були. Вони мені не завжали. Крізь них я міг дивитись у своє вікно. А через вікно – на них" [13, с. 249].

Остання частина роману, названа "Табурет, прибитий до підлоги», розкриває всі загадки твору, адже письменник потрапляє до в'язниці й бачить різні паспорти зі своїми фото: "У чоловіка підкосилися ноги.

– Це чийсь лихий жарт, – витер долонею враз спітніле чоло. – Я не знаю, як це пояснити... Справа в тому, що я – письменник...Якісь із цих імен – мої псевдоніми, інші – імена героїв моїх творів..." [13, с. 275].

Таким чином, у вставних новелах виявляє себе поширений у літературі геміністичний прийом структурування матеріалу. За твердженням Ю. Лотмана, цей архетип володіє потужним смисловим потенціалом і в різних культурних контекстах наповнюється різним змістом, хоча й зберігає певні смислові константи [9, с. 251]. Мотиви близнюків в інкорпорованих текстах попри різні змістові контексти та стильові версії обертаються навколо констант, помічених Є. Мелетинським (космос / хаос) і О. Фрейденберґ (життя / смерть). Продовженням цього мотиву є питання співвідношення основного та включеного текстів крізь призму категорії трансгресивності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агеева В. Мовні ігри В. Домонтовича / В. П. Агеева // В. Домонтович. Дівчина з ведмедиком : [роман] ; Болотяна Лукроза : [оповідання та нариси]. – К. : Критика, 2000. – С. 4 – 17.
2. Агранович С. Двойничество / С. З. Агранович, И. В. Саморукова. – Самара : Изд-во "Самар. ун-т", 2001. – 132 с.
3. Бойчук Б. Над сакральним озером : [роман] / Бойчук Богдан. – К. : Факт, 2006. – 232 с. – (Серія "Ехсертис ехсіпєндіс").
4. Бондарєва О. Особливості авторського міфотворення у драмі Я. Верещака "Душа моя зі шрамом на коліні"; текст, підтекст, інтертекст / Олена Бондарєва // Українознавчі студії : Наук.-теорет. журнал. – 2007/2008. – № 8 – 9. – С. 368 – 389.
5. Гірняк М. Дзеркало в тексті та текст як дзеркало (на матеріалі інтелектуальної прози В. Домонтовича) / Мар'яна Гірняк // Вісн. Львів. ун-ту. Серія філологічна. – Львів, 2004. – Вип. 33. – Ч. I. – С. 137 – 145.
6. Гоголь Н. Полное собрание сочинений и писем [в 17 т] / Н. В. Гоголь. – Т. 12 : Переписка, 1842 – 1844 / [сост., подгот. текстов и коммент.: И. А. Виноградов, д-р филол. наук, В. А. Воропаев, д-р филол. наук]. – М. ; К. : Изд-во Моск. Патриархии, 2009. – 704 с.
7. Гримич М. Фріда : [роман] / Марина Гримич. – К. : ПП "Дуліби", 2006. – 192 с.
8. Домонтович В. Дівчина з ведмедиком : [роман] ; Болотяна Лукроза : [оповідання та нариси]. / В. Домонтович. – К. : Критика, 2000. – 413 с.
9. Лотман Ю. В школе поэтического слова : Пушкин. Лермонтов. Гоголь : Кн. для учителя / Ю. М. Лотман. – М. : Просвещение, 1988. – 352 с.
10. Малик В. Князь Кий : [роман] / В. К. Малик. – Х. : Фоліо, 2009. – 282 с. – (Історія України в романах).
11. Плужник Є. Змова в Києві : [роман, п'єси] / Є. Плужник. – К. : Укр. письм., 1992. – 428 с.
12. Рымарь Н. Поэтика романа / Н. Т. Рымарь. – Куйбышев : Изд-во СГУ, Куйб. филиал, 1990. – 252 с.
13. Слапчук В. Осінь за шокою : [роман] / Василь Дмитрович Слапчук. – К. : Факт, 2006. – 277 с. – (Серія "Ехсертис ехсіпєндіс").
14. Смирнов И. Мегаистория. К исторической типологии культуры / Игорь Смирнов – М. : Аграф, 2000. – 544 с.
15. Тарасюк Г. Між пеклом і раєм (Сни анахорета) : [роман-гіпотеза] / Г. Т. Тарасюк. – вид. 2-е. – Чернівці : Місто, 2006. – 186 с.
16. Тодоров Ц. Поняття літератури та інші есе / Цветан Тодоров ; [пер. з фр. Є. Марічев]. – К. : Видавн. дім "Києво-Могилянська академія", 2006. – 164 с.
17. Хайнади З. Русский роман / Золтан Хайнади. – Дебрецен : Ин-т славянской филологии ; ун-т им. Лайоша Кошута, 1992. – 257 с.

Стаття надійшла до редакції 29.04.2011